Archetype

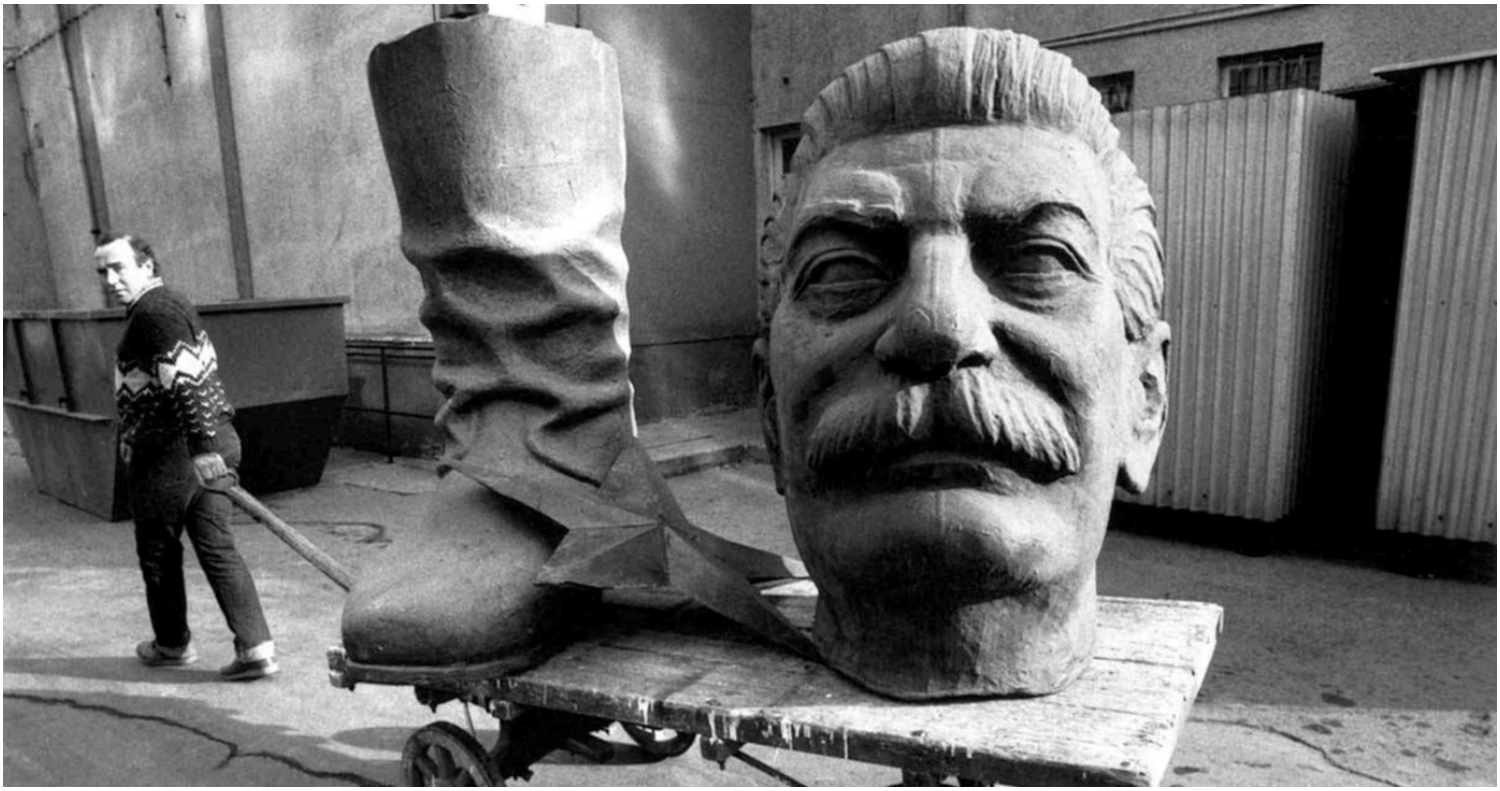

Πώς θυμάται η Βουδαπέστη; | MEMENTO PARK: η ανασύσταση της μνήμης και η τέχνη της λήθης

Χάρης Μαργιούκλας - 03/02/2025

Εικόνα Εξωφύλλου: Ferdinando Scianna, Hungary, 1990 | Πηγή: loeildelaphotographie.com

Αν οδηγήσει κανείς 12 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά από το κέντρο της πόλης της Βουδαπέστης, φτάνει σ' ένα απομονωμένο, ιδιότυπο πάρκο. Εκεί θα συναντήσει ένα θέαμα ασυνήθιστο. Ασυνήθιστο ως προς το περιεχόμενο και το μέγεθός του, όχι αρκετά πρωτότυπο ωστόσο ως προς τις στρατηγικές στοχεύσεις του: το Memento Park αποτελεί ένα υπαίθριο θεματικό πάρκο στο οποίο έχουν συλλεχθεί και εκτίθενται τα περισσότερα από τα αγάλματα και τα γλυπτά, που είχαν δημιουργηθεί και βρίσκονταν διάσπαρτα στο κέντρο της πόλης κατά τη διάρκεια της Λαϊκής Δημοκρατίας της Ουγγαρίας (1949-1989), σύμβολα μιας εποχής: των ιδεών, των γεγονότων και των προσώπων της.

1989: το πλαίσιο και το τέλος μιας εποχής

Συντονισμένη με τους παγκόσμιους γεωπολιτικούς κλυδωνισμούς της περιόδου εκείνης, το 1989 η Ουγγαρία αφήνει πίσω το σοσιαλιστικό παρελθόν της για να εισέλθει στον πολλά υποσχόμενο κόσμο της

καπιταλιστικής επαγγελίας.

Είχε προηγηθεί η κατάρρευση της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας το 1918 και η Ουγγαρία προέκυπτε ως νεοσύστατο κράτος όχι μονάχα κατεστραμμένο και ταπεινωμένο μετά την ήττα της στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά σημαντικά συρρικνωμένο σχετικά με τα ιστορικά εδάφη που κατοικούσαν Ουγγρικοί πληθυσμοί. Η ταραχώδης περίοδος του μεσοπολέμου την έφερε πολιτικά και στρατιωτικά στο πλευρό της Ναζιστικής Γερμανίας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, για να υποστεί μια ακόμα σφοδρή ήττα πριν την οριστική της απελευθέρωση με την υποστήριξη του Κόκκινου Στρατού τον Φεβρουάριο του 1945. Η ίδρυση της Λαϊκής Δημοκρατίας της Ουγγαρίας, τότε, φάνταζε ιστορικά μονόδρομος, ενώ η σύγχρονη ιστοριογραφία την περιγράφει διαιρεμένη σε δύο περιόδους: εκείνη του πριν κι εκείνη του μετά το 1956. Το 1956 υπήρξε μια χρονιά τομής. Είτε τη χαρακτηρίσουμε ως επανάσταση είτε ως αντεπανάσταση -αναλόγως την πολιτική θέση από την οποία διαβάζουμε την πραγματικότητα και την ιστορία- τον Οκτώβρη και τον Νοέμβρη του ίδιου έτους και τα όσα συνέβησαν τότε, έβαλαν μεταξύ άλλων ένα τέλος στη λεγόμενη σταλινική περίοδο του καθεστώτος και εγκαινίασαν μια εποχή μετριοπαθούς σοσιαλιστικής πολιτικής η οποία έφτασε, λίγο-πολύ, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980, για να δώσει τη θέση της σε μια ειρηνικού τύπου μετάβαση σε ό,τι σήμερα αποκαλούμε "δυτικό παράδειγμα".

Η νέα πραγματικότητα και το πρόβλημα της εικόνας του δημόσιου χώρου

Η περίοδος που εγκαινιάζεται με τις εκλογές του 1990, έχει αναδείξει σε κυβέρνηση και αντιπολίτευση κεντροδεξιά και φιλελεύθερα κόμματα. Αν και ο αντικομουνιστικός χαρακτήρας τους δεν απουσιάζει (και πιθανότατα δεν θα μπορούσε να συμβεί διαφορετικά), δεν διαφαίνεται ρητά κάποια δυναμική διάθεση πολιτικού ρεβανσισμού. Η νέα πολιτική τάξη υπερθεματίζει στα δημοκρατικά χαρακτηριστικά της και στη φαινομενικά συμφιλιωτική αποδοχή της ιστορίας του τόπου, καθώς και στην ομαλή μετάβαση προς μια νέα πραγματικότητα "δικαιοσύνης κι ελευθερίας". Στο πλαίσιο αυτής της στρατηγικής ανοίγει στη δημόσια σφαίρα μια συζήτηση για την εικόνα του δημόσιου χώρου της πόλης. Ένα από τα κρισιμότερα ζητήματα που έπρεπε να απαντηθούν, ήταν η μοίρα του συνόλου των αγαλμάτων και των μνημείων που το σοσιαλιστικό καθεστώς είχε δημιουργήσει και τοποθετήσει σε κεντρικά σημεία της Βουδαπέστης. Τα μνημεία αυτά υπήρξαν σύμβολο μιας εποχής, γεγονότων και προσώπων με τα οποία καλούνταν να διαπραγματευτεί τη σχέση της η νέα πολιτική πραγματικότητα του τόπου.

Τα ερωτήματα τέθηκαν ευθύς στη δημόσια σφαίρα: μπορούν τα έργα αυτά να παραμείνουν στη θέση τους; Θα πρέπει να κατεδαφιστούν τελετουργικά για να σημάνουν το τέλος μιας εποχής που οφείλει να περάσει στη λήθη; Θα αποσπαστούν από το σώμα της πόλης για να τοποθετηθούν ως εκθέματα σε ένα θεματικό μουσείο και να επιστρατευτούν σε δυναμικές στρατηγικές διαχείρισης της ιστορικής μνήμης;

Το ζήτημα της εικόνας της πόλης γνώριζαν πως είναι κρίσιμης σημασίας και δεν θα μπορούσε να αφεθεί στην αμέλεια της τύχης[1]. Μέσα σ' ένα κλίμα δυναμικών και παρατεταμένων αντιπαραθέσεων, η πολιτική απόφαση πάρθηκε έναν χρόνο περίπου αργότερα: τα γλυπτά θα απομακρύνονταν από τον δημόσιο χώρο και ταυτόχρονα θα παρέμεναν προσβάσιμα στο κοινό. Η δημιουργία ενός υπαίθριου θεματικού πάρκου που θα φιλοξενούσε τις δεκάδες των γλυπτών κρίθηκε η καλύτερη δυνατή επιλογή. Όμως το κρίσιμο ερώτημα παρέμενε: ποιος θα ήταν ο χαρακτήρας του πάρκου αυτού; Με ποιον τρόπο και σε ποια προοπτική θα εκτίθονταν τα προϊόντα της περασμένης πολιτικής εποχής; Ποιες αφηγήσεις θα υιοθετούσε η Βουδαπέστη για την ιστορία της;

Η Πινακοθήκη της Βουδαπέστης, ως αρμόδια αρχή της πόλης, προκήρυξε έναν κλειστό αρχιτεκτονικό διαγωνισμό για τον σχεδιασμό ενός Ανοιχτού Μουσείου - Πάρκου Μνήμης, στο οποίο θα εκτίθονταν όλα τα γλυπτά της σοσιαλιστικής περιόδου, τα οποία και θα αποσπώνταν από τον δημόσιο χώρο της πόλης. Η προκήρυξη υπογράμμιζε πως τα γλυπτά αυτά χαρακτηρίζονταν ως αυτόνομα έργα τέχνης με τη δική τους αξία και θα έπρεπε να εκτεθούν αμερόληπτα και αντικειμενικά, όπως αντιστοιχεί σ' ένα ιστορικό έγγραφο, ενώ ο διευθυντής της πινακοθήκης έσπευδε να συμπληρώσει πως το πάρκο δεν θα δημιουργηθεί για να κρίνει το προηγούμενο καθεστώς, ούτε να το χλευάσει, αλλά για να συντηρήσει στη συλλογική μνήμη -χωρίς θυμό- μια περίοδο 40 ετών.

Ιδεολογικές αιχμές του αρχιτέκτονα

Νικητής του αρχιτεκτονικού διαγωνισμού ήταν ο Ούγγρος αρχιτέκτονας Ákos Eleőd, ο οποίος μεταξύ άλλων περιγράφει σχετικά:

"[…] καθώς σχεδίαζα, άρχισα σταδιακά να συνειδητοποιώ πόσο περίπλοκο πρόβλημα είναι αυτό. Έπρεπε να αναγνωρίσω ότι χρειαζόταν να συνοψίσω τα επιμέρους σκεπτικά στοιχεία μιας ιστορικής σειράς παραδόξων σε μία ενιαία εννοιολογική σκέψη. Παράδοξο, γιατί αυτά τα αγάλματα είναι και υπενθυμίσεις μιας αντιδημοκρατικής κοινωνίας και ταυτόχρονα κομμάτια της ιστορίας μας· παράδοξο, γιατί είναι σύμβολα εξουσίας και ταυτόχρονα έργα τέχνης· και τέλος, παράδοξο, γιατί παρά το γεγονός ότι αρχικά είχαν τοποθετηθεί για σκοπούς προπαγάνδας, κατά την ανάθεση νέας τοποθεσίας για αυτά, θεώρησα σημαντικό να αποφευχθεί η πιθανότητα να γίνουν αντικείμενο αντιπροπαγάνδας, κάτι που θα ήταν απλώς μια συνέχιση της νοοτροπίας της δικτατορίας".

"*[…] Αυτό το Πάρκο αφορά τη δικτατορία, αλλά από τη στιγμή που μπορεί να συζητηθεί, να περιγραφεί και να χτιστεί, το πάρκο αφορά ήδη τη δημοκρατία. Εξάλλου, μόνο η δημοκρατία μπορεί να μας δώσει την ευκαιρία να σκεφτούμε ελεύθερα για τη δικτατορία, ή για τη δημοκρατία, ή για οτιδήποτε άλλο.*"

"[…} Αυτά τα αγάλματα αποτελούν μέρος της ιστορίας της Ουγγαρίας. Οι δικτατορίες προσπαθούν να διαγράψουν ή να καλύψουν το παρελθόν τους για να ξεφορτωθούν κάθε μνήμη προηγούμενων εποχών. Η δημοκρατία είναι το μοναδικό καθεστώς που είναι έτοιμο να αποδεχτεί ότι το παρελθόν μας, με όλα τα αδιέξοδά του, είναι ακόμα δικό μας· πρέπει να το γνωρίσουμε, να το αναλύσουμε και να το σκεφτούμε[2].

Μέσα από τα παραπάνω λόγια του εμπνευστή της νικητήριας πρότασης, είναι σαφής η ευθυγράμμισή του με τις κατευθυντήριες γραμμές που έχουν υποδείξει οι αρμόδιες αρχές οι οποίες προκήρυξαν τον αρχιτεκτονικό διαγωνισμό και καθόρισαν τον χαρακτήρα του νέου Ανοιχτού Μουσείου - Πάρκου Μνήμης. Ένα μουσείο στο οποίο θα αναγνωρίζεται η αυτονομία και η αυταξία του έργου Τέχνης, ως ιστορικό πολιτιστικό τεκμήριο σημαίνουσας αισθητικής αξίας. Ταυτόχρονα, ένα μουσείο που θα επιβεβαιώνει την υπεροχή της Δημοκρατίας, καθώς αυτή αποτελεί τη μοναδική συνθήκη που διασφαλίζει το δικαίωμα της ελεύθερης σκέψης.

Το αίνιγμα του θεματικού πάρκου και η σχεδιαστική λογική του

Το Ανοιχτό Μουσείο - Πάρκο Μνήμης βαφτίστηκε Memento Park και κλήθηκε να αποτελέσει προγραμματικά έναν τουριστικό προορισμό, έναν τόπο καλλιτεχνικής δράσης και ένα εκπαιδευτικό κέντρο το οποίο δεν θα αφορά τον Κομμουνισμό, αλλά την Πτώση του. Η χωροθέτησή του έγινε έξω από την πόλη, σε μια προσπάθεια να αποσυνδεθεί από οποιουδήποτε τύπου άμεση συμβολική σχέση με τον τόπο, σ' ένα ελεύθερο οικόπεδο χωρίς καμία γειτνίαση.

"Η πρώτη εθνική συνάντηση των σοσιαλιστικών αγαλμάτων". Αυτός ήταν ο επίσημος τίτλος των εγκαινίων - στην τελετή παράδοσης του πάρκου στο κοινό- στις 27 Ιουνίου του 1993.

Γενική άποψη του Πάρκου των Αγαλμάτων | Πηγή εικόνας: IN THE SHADOW OF STALIN'S BOOTS: VISITORS' GUIDE TO MEMENTO PARK, Budapest, Akos Rethly: 2023, p.5

Σύμφωνα με την αρχιτεκτονική πρόταση, η οποία και υλοποιήθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος της, το πάρκο χωρίζεται σε δύο μέρη:

Α. Πάρκο Αγαλμάτων ή αλλιώς, "μία πρόταση για την τυραννία"[3], το οποίο δεν θέλει να αποτελέσει ένα ειρωνικό αρχιτεκτονικό σχόλιο, αλλά μια αφήγηση σε μνημόσυνο τόνο:

μια μεγαλοπρεπής σκηνογραφική είσοδος, πίσω από την οποία δεν υπάρχει τίποτα[4], ένας τοίχος-αδιέξοδο και ανάμεσά τους ένα δρόμος που δεν οδηγεί πουθενά.

Η σκηνογραφική πρόσοψη και είσοδος του Πάρκου. Στ’ αριστερά διακρίνεται το άγαλμα του Λένιν, ενώ στα δεξιά εκείνο των Μαρξ και Ενγκελς, το οποίο αποτελεί και το μοναδικό γλυπτό που απεικονίζει τα δύο πρόσωπα σε Κονστρουκτιβιστικό ύφος. | Πηγή εικόνας: atlasobscura.com

Σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα, βασικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής πρότασης είναι η δημιουργία ενός σύντομου δρόμου ο οποίος ξεκινά από ένα κτίριο υποδοχής και καταλήγει σε έναν τοίχο - αδιέξοδο: όπως αδιέξοδο υπήρξε το εγχείρημα του σοσιαλισμού. Το κτίριο υποδοχής είναι μια πρόσοψη σκηνογραφικού χαρακτήρα, χωρίς περιεχόμενο (χώρο) πίσω της: όπως κούφιο περιεχομένου υπήρξε το καθεστώς παρά τις θεαματικές προπαγανδιστικές διακηρύξεις του. Η κεντρική μεγαλόπρεπη μεταλλική είσοδος παραμένει πάντοτε κλειστή και απροσπέλαστη, ενώ στον χώρο εισέρχεται κανείς μέσω των πλαϊνών μικρότερων ξύλινων πορτών: όπως στο καθεστώς καθετί γινόταν διά της πλαγίας οδού. Ο κεντρικός δρόμος τέμνεται εγκάρσια από τρία μονοπάτια, σε σχήμα 8, που παραπέμπει στο σύμβολο του απείρου, δημιουργώντας μια ατέρμονη επαναλαμβανόμενη κίνηση: όπως το καθεστώς υπέβαλε τους πολίτες σε μάταιες γραφειοκρατικές δοκιμασίες χωρίς νόημα. Κάθε μονοπάτι αναφέρεται σε μια διαφορετική ενότητα 40 συνολικά εκθεμάτων, με τα ονόματα: α. “το ατέλειωτο μονοπάτι των μνημείων της απελευθέρωσης”, β. “το ατέλειωτο μονοπάτι των ηρώων του εργατικού κινήματος”, γ. “το ατέλειωτο μονοπάτι των ευρύτερων μνημείων του εργατικού κινήματος”.

Στο γεωμετρικό κέντρο της αρχιτεκτονικής σύνθεσης κατασκευάζεται από κόκκινα λουλούδια το αστέρι - σύμβολο της κομμουνιστικής επανάστασης.

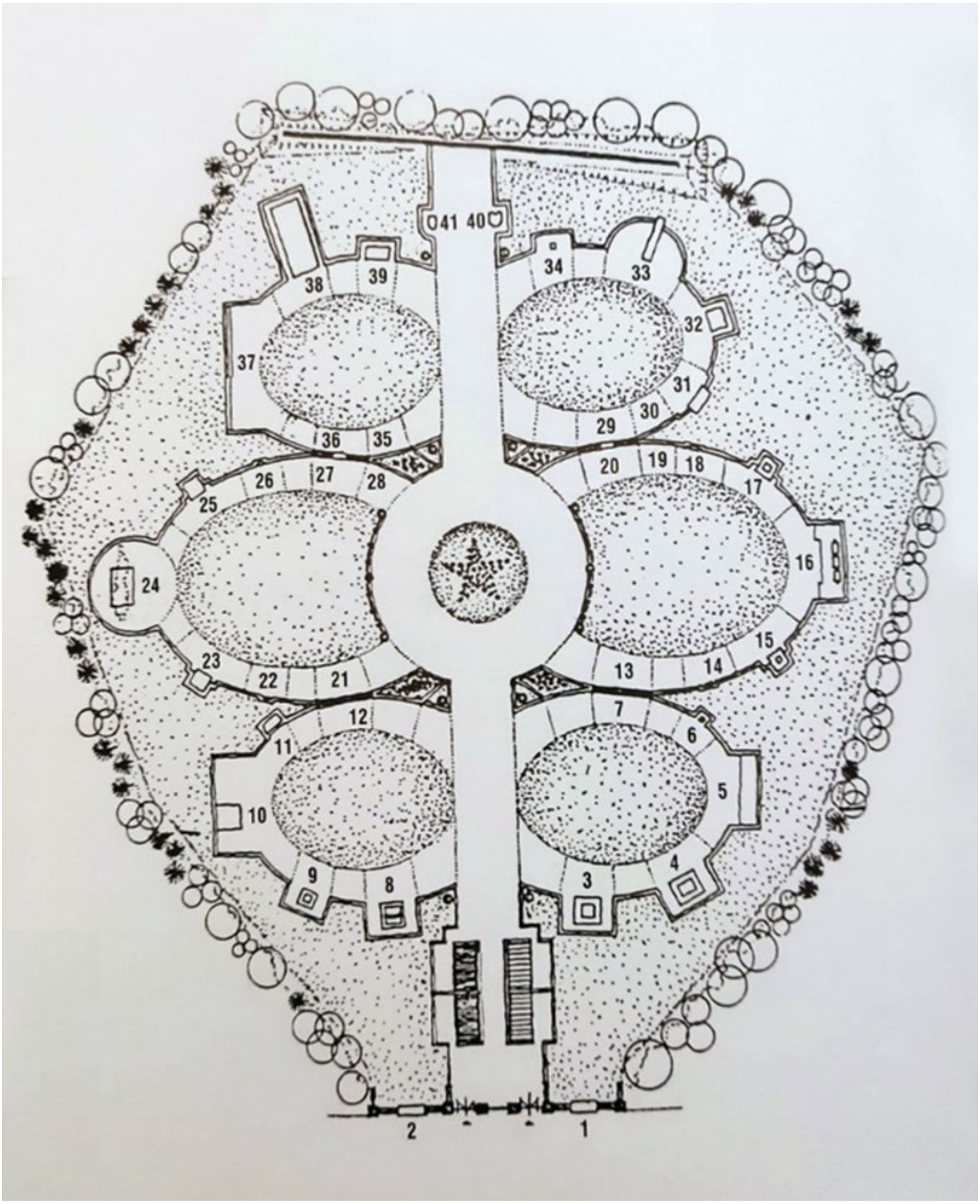

Η κάτοψη του πάρκου, όπου διακρίνεται η γεωμετρία του σχεδιασμού με τον κεντρικό δρόμο να καταλήγει στο αδιέξοδο τείχος, ενώ τέμνεται εγκάρσια από τα τρία μονοπάτια σε σχήμα όπως αυτό του συμβόλου του απείρου. | Πηγή εικόνας: IN THE SHADOW OF STALIN'S BOOTS: VISITORS' GUIDE TO MEMENTO PARK, Budapest, Akos Rethly: 2023 | Εάν ο επισκέπτης ακολουθήσει τη σειρά των αριθμημένων έργων, θα περπατήσει αυτές τις διαδρομές, υπηρετώντας μια συγκεκριμένη αφήγηση: τα έργα από τον αριθμό 3 έως τον 12 αναφέρονται στην Απελευθέρωση της Ουγγαρίας από τους Ναζί με την υποστήριξη του Κόκκινου Στρατού στο τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Από τον αριθμό 13 έως τον 28, τα έργα αφορούν διεθνείς και εθνικούς ηγέτες καθώς και πολιτικούς του κομμουνιστικού κινήματος. Τα αγάλματα από τον αριθμό 29 έως τον 38 αφιερώνονται στους κομμουνιστές που πολέμησαν και πέθαναν για την Ουγγρική Σοβιετική Δημοκρατία του 1919, καθώς και σε εκείνους που σκοτώθηκαν από την αντεπανάσταση. Τα αγάλματα με αριθμούς 39, 40 και 41 είναι αφιερωμένα στην πολιορκία της Βουδαπέστης από τον Κόκκινο Στρατό κατά των Ναζί.

Τέλος, το άγαλμα με αριθμό 42 είναι οι διάσημες μπότες του Στάλιν.

Το αστέρι φυτεμένο με κόκκινα λουλούδια στο κέντρο του Memento Park, 2013 | Πηγή εικόνας: google maps, 1-7-2013

Το αστέρι, φυτεμένο με κόκκινα λουλούδια στην είσοδο της Γέφυρας των Αλυσίδων Széchenyi, Βουδαπέστη 1954. | Το χαρακτηριστικό σύμβολο και έμβλημα του διεθνούς εργατικού κινήματος το συναντούσε κανείς οπουδήποτε: σε δημόσια κτίρια και σχολεία, στην κορυφή του Κοινοβουλίου και στις κορυφές των λόφων, στα καπέλα των στρατιωτών και σε επίσημα δημόσια έγγραφα. Παραδοσιακά, το σημείο μηδέν των κεντρικών δρόμων της Ουγγαρίας είναι η πλευρά της Βούδας της Γέφυρας του Δούναβη - Η Γέφυρα των Αλυσίδων. Στο σημείο αυτό, σημείο εκκίνησης κάθε δρόμου, είχε τοποθετηθεί το μεγαλύτερο αστέρι της χώρας από πολλά φυτά με κόκκινα λουλούδια. Μια μικρότερη εκδοχή αυτού μπορεί να δει κανείς στο κέντρο του Πάρκου των Αγαλμάτων. | rferl.org

Πίσω από την είσοδο και πρόσοψη του πάρκου | Πηγή εικόνας: whichmuseum.com

Στο βάθος, μεταξύ των αγαλμάτων, ο δρόμος οδηγεί στον τοίχο – αδιέξοδο. | Πηγή εικόνας: Hartyányi Norbert | welovebudapest.com

Β. Πλατεία Μαρτύρων, μια τραπεζοειδούς σχήματος πλατεία, η οποία αποτελεί εννοιολογική συνέχεια του Πάρκου των Αγαλμάτων και χωροθετείται απέναντι από την είσοδό του.

Στη μεγάλη βάση του τραπεζίου, βρίσκεται η είσοδος του Πάρκου των Αγαλμάτων, όπως περιγράφηκε

παραπάνω.

Στις δύο πλευρές του, αναπτύσσονται τα κτίρια τα οποία φιλοξενούν τις προγραμματικές λειτουργίες του Πάρκου: το Καλλιτεχνικό Κέντρο (χώρος φιλοξενίας θεματικών εκθέσεων, συνεδρίων, κινηματογραφικών προβολών, θεατρικών παραστάσεων, χώρος συναυλιών κ.α.), το Κέντρο Τουρισμού όπου κανείς μπορεί να προμηθευτεί μεταξύ άλλων πληθώρα αναμνηστικών σουβενίρ και, τέλος, το Εκπαιδευτικό Κέντρο, έναν ενημερωτικό χώρο που απευθύνεται σε προγραμματισμένες ομαδικές επισκέψεις μαθητών.

Ο αρχιτεκτονικός χαρακτήρας των δύο αυτών κτιρίων είναι συγγενής μορφικά με εκείνον του Πάρκου.

Στη μικρή πλευρά του τραπέζιου σχήματος της πλατείας, η οποία βρίσκεται απέναντι από την κύρια πρόσοψη του Πάρκου Αγαλμάτων, κατασκευάζονται στο αρχικό τους μέγεθος, η εξέδρα και η βάση του εμβληματικότερου αγάλματος του Στάλιν, όπως δέσποζε στο κέντρο της πόλης, και πάνω σε αυτήν μόνο οι μπότες του: σύμβολο του μύθου της αντιδικτατορικής εξέγερσης του 1956.

Η πλατεία γίνεται ο χώρος μνήμης της πτώσης του Κομμουνισμού, η οποία επιστρατεύει σύμβολα της ιστορίας της Ουγγαρίας, για να μιλήσει τελικά για την ιστορία της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης[5].

Τρισδιάστατη απεικόνιση της πλατείας Μαρτύρων | Πηγή: mementopark.hu | Η πλατεία αυτή δεν ολοκληρώθηκε πιστά στο σχέδιο της μελέτης. Τα κτίρια που φιλοξενούν τις προγραμματικές λειτουργίες του πάρκου δεν απέκτησαν ποτέ την προσδοκώμενη πομπώδη μορφή, ενώ η τραπεζοειδής πλατεία δεν οριοθετήθηκε σχεδιαστικά με κάποιον σαφή τρόπο. Οι μπότες του Στάλιν τοποθετήθηκαν στην προβλεπόμενη θέση μόλις το 2016, ενώ μεγαλύτερη έμφαση δόθηκε στο Πάρκο Αγαλμάτων, με την Πλατεία Μαρτύρων να αποκτά δευτερεύοντα ρόλο.

Ιντερμέδιο: σύντομο χρονικό για τις "μπότες του Στάλιν"

_ Τον Δεκέμβρη του 1951 τοποθετήθηκε, στις παρυφές του πάρκου της πόλης της Βουδαπέστης Városligetl, το άγαλμα του Ι. Στάλιν, δώρο των Ούγγρων στον Σοβιετικό ηγέτη για τα εβδομηκοστά του γενέθλια. Πρόκειται για ένα μπρούτζινο μνημείο ύψους 8 μέτρων, τοποθετημένο σε μια πέτρινη βάση 4 μέτρων ύψους, και μια εξέδρα πλάτους 18 μέτρων, στις πλευρές της οποίας απεικονιζόταν ο ουγγρικός λαός να υποδέχεται τον μεγάλο ηγέτη.

_ Τον Οκτώβρη του 1956, το εξεγερμένο πλήθος αποκαθήλωσε το μνημειώδες άγαλμα κατεδαφίζοντάς το, ενώ στη θέση του παρέμειναν μονάχα οι μπότες του, στις οποίες κρέμασαν μια ουγγρική σημαία. Το θέαμα αυτό κατέληξε να συμπυκνώνει συμβολικά την αντίσταση και την εξέγερση του ουγγρικού λαού ενάντια στην καταπίεση. Μετά την καταστολή της εξέγερσης, οι μπότες αφαιρέθηκαν από τη θέση τους, ενώ το σημείο συνέχιζε για χρόνια να παραμένει τόπος συμβολικής κυριαρχίας του καθεστώτος, στον οποίο λάμβανε χώρα

σημαντικός αριθμός δημόσιων εκδηλώσεων.

_ Τον Οκτώβρη του 2006, στην επέτειο των 50 χρόνων της ουγγρικής εξέγερσης, εγκαινιάστηκε στο Memento Park ένα μπρούτζινο γλυπτό, πιστό αντίγραφο από τις μπότες του Στάλιν, ακριβώς στη βάση της εξέδρας, όπως αυτές είχαν απομείνει κατά το γκρέμισμα του αγάλματος τις μέρες της εξέγερσης. Στόχος της συμπληρωματικής παρέμβασης στον χώρο του πάρκου, ήταν η απόδοση μεγαλύτερης συναισθηματικής έντασης στο σύνολο της αφήγησης, μέσα από τη συμβολική οπτική ανάκληση των γεγονότων της περιόδου.

_ Τον ίδιο μήνα, στο πάρκο της πόλης -στη θέση που κάποτε υπήρχε το μνημείο του Στάλιν- έγιναν τα εγκαίνια για το “Μνημείο της Επανάστασης του 1956”. Πρόκειται για ένα μεταλλικό γλυπτό μεγάλης κλίμακας, σχεδιασμένο από την ομάδα i-ypszilon, το οποίο συμβολίζει την ενότητα του ουγγρικού έθνους. Το γλυπτό αποτελείται από μεταλλικές κολώνες διαφορετικών υψών που σχηματίζουν ένα σχήμα σφήνας, με τη μία του πλευρά τοποθετημένη σε γωνία 56 μοιρών σε σχέση με την κεντρική οδό μπροστά του (έμμεση αναφορά στο έτος της επανάστασης). Στην μία πλευρά του μνημείου διακρίνει κανείς αραιά τοποθετημένες, οξειδωμένες και κατεστραμμένες κολώνες, ως υπενθύμιση του διχασμού και της καταπίεσης της χώρας. Καθώς προχωρά προς της ακμή του, οι κολώνες πυκνώνουν, γίνονται ψηλές και λαμπερές, για να σχηματίσουν στην απόληξή τους ένα ενιαίο, λαμπρό, στιβαρό μεταλλικό στοιχείο, σύμβολο της ενότητας και της δύναμης του έθνους.

Πάνω: Το μνημείο του Στάλιν, Βουδαπέστη 1953 en.wikipedia.org | Κάτω: Οι μπότες του Στάλιν, 1956: ό,τι απέμεινε μετά την καταστροφή του, το 1956 en.wikipedia.org

Πάνω: Οι μπότες του Στάλιν, πιστό αντίγραφο, Memento Park, Βουδαπέστη, Νοέμβριος 2023 (προσωπικό αρχείο) | Κάτω: Το μνημείο της Ουγγρικής Επανάστασης του 1956 | i-ypszilon.hu

Κριτικές παρατηρήσεις

Η όραση έρχεται πριν από τις λέξεις
[και είναι εκείνη που] εγκαθιδρύει τη θέση μας στον περιβάλλοντα κόσμο.
[…] ποτέ δεν κοιτάμε ένα και μόνο πράγμα,
κοιτάμε πάντα τη σχέση ανάμεσα στα πράγματα και τον εαυτό μας.
[…] ο τρόπος που βλέπουμε τα πράγματα επηρεάζεται
από το τι γνωρίζουμε ή τι πιστεύουμε.
John Berger, "η εικόνα και το βλέμμα", Οδυσσέας, 1993

Μια από τις προφανείς λειτουργίες των γλυπτικών μνημείων στον δημόσιο χώρο, είναι η σταθερή παροχή οπτικών σημείων αναφοράς στα μέλη μιας κοινωνίας, εν προκειμένω αυτής των κατοίκων της πόλης της Βουδαπέστης. Λόγω της εντατικής και αναπόδραστης παρουσίας τους, τα μνημεία αυτά μπορούν να δημιουργήσουν πολλαπλούς δεσμούς μεταξύ των μελών της, συναρθρώνοντας μεταξύ άλλων μορφές συλλογικής μνήμης, οι οποίες συνδέονται στενά με τον χώρο. Κάθε πολιτικό καθεστώς, κατ' επέκταση, στοχεύει στην αναδιάταξη της εικόνας του δημόσιου χώρου με πλήθος παρεμβάσεων, επιστρατεύοντας αρχιτεκτονικά και άλλα καλλιτεχνικά εργαλεία. Γίνεται σαφές έτσι, πως η τοποθέτηση γλυπτών και μνημείων στον δημόσιο χώρο, καθώς και η κατασκευή υπαίθριων θεματικών πάρκων, δεν αποτελεί μια "φυσική" και ουδέτερη συνθήκη δημιουργίας συλλογικής μνήμης, αλλά συντάσσει τον πολιτικό λόγο κάθε εξουσίας, αναπαράγοντας τόσο αυτόν, όσο και την ίδια.

Οι κυβιστικές μορφές των Μαρξ και Ένγκελς στην είσοδο του πάρκου | Πηγή εικόνας: thecrowdedplanet.com

Στα 40 περίπου χρόνια της Λαϊκής Δημοκρατίας της Ουγγαρίας, δεκάδες τέτοια μνημεία βρίσκονταν διάσπαρτα στον δημόσιο χώρο της πόλης, προπαγανδίζοντας τα πολιτικά ιδεώδη της εξουσίας. Μνημεία που απεικόνιζαν εμβληματικά πολιτικά πρόσωπα και σημαίνοντα ιστορικά γεγονότα, φιλοδοξούσαν να ενισχύσουν τις αφηγήσεις που ευθυγραμμίζονταν με τις πολιτικές στοχεύσεις του καθεστώτος, σχετικά με την ιστορία, το παρόν και το μέλλον της Ουγγαρίας ειδικότερα, αλλά και της κομμουνιστικής επανάστασης εν γένει. Οι στοχεύσεις αυτές δεν απέκρυψαν ποτέ τα χαρακτηριστικά τους, ούτε θέλησαν να επικαλεστούν κάποια μορφή ουδετερότητας. Το αντίθετο: η Δημοκρατία της Ουγγαρίας διατεινόταν ότι είχε λαϊκό, εργατικό, κομμουνιστικό χαρακτήρα και, σε έναν βαθμό τουλάχιστον, με κάποιον τρόπο, ιστορικά είχε και αυτό.

Πάνω: γλυπτό στο εσωτερικό του πάρκου | Πηγή εικόνας: thecrowdedplanet.com | Κάτω: αριστερά ο Λένιν, δεξιά ο Ούγγρος υποδέχεται εγκάρδια τον στρατιώτη του Κόκκινου Στρατού | Πηγή εικόνων: προσωπικό αρχείο

Αγάλματα στο εσωτερικό του πάρκου | Πηγή εικόνας: budapestinfo.hu

Η νέα πολιτική τάξη που εγκαθιδρύεται το 1990 ωστόσο, παρά τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της, έρχεται να περιγράψει τον εαυτό της ως "Δημοκρατία", ανάγοντάς τον σ' ένα αυταπόδεικτα ανώτερο ποιοτικά, ουδετεροποιημένο καθεστώς, το οποίο υπέρκειται των πολιτικών αντιπαραθέσεων στο όνομα μιας δίκαιης, συμπεριληπτικής και ελεύθερης κοινωνίας. Θέλοντας να σταθεί συνεπές σε μία τέτοια διακήρυξη, πριμοδοτεί μια δημόσια συζήτηση, με τις όποιες αντιπαραθέσεις της, σχετικά με τον δημόσιο χώρο και την τύχη των μνημείων του απερχόμενου καθεστώτος.

Η απόφαση που λαμβάνεται, διατείνεται πως στοχεύει στη διαφύλαξη της υλικής ιστορίας, στη διατήρηση της μνήμης του παρελθόντος της Βουδαπέστης, τουλάχιστον με τυπικούς όρους, και μάλιστα με τρόπο "ουδέτερο" και πάλι: τα αγάλματα-μνημεία της κομμουνιστικής περιόδου παραμένουν άθικτα. Δε συμβαίνει το ίδιο ωστόσο με τον ρόλο τους στη δημόσια σφαίρα.

Όπως περιγράφηκε παραπάνω, ο μεγαλύτερος αριθμός των σημαντικότερων μνημείων της εποχής τα οποία είχαν διακριτό πολιτικό χαρακτήρα, απομακρύνεται από τον δημόσιο χώρο. Η πόλη της Βουδαπέστης εκκαθαρίζεται οπτικά από οποιοδήποτε προφανές σημείο αναφοράς σχετικό με το πρόσφατο κομμουνιστικό παρελθόν της. Ταυτόχρονα, η οικοδόμηση μιας αρνητικής αφήγησης για το παρελθόν κρίνεται σκοπιμότερη από το σβήσιμο του παρελθόντος αυτού. Ακριβέστερα, η συλλογική μνήμη ανασυντάσσεται όχι μέσα από την τελετουργική καταστροφή των μνημείων του παρελθόντος -όπως συχνά έχει συμβεί σε όμοιες ιστορικές συγκυρίες- αλλά μέσα από την επανεγγραφή της ιστορίας της. Στόχος εδώ δεν είναι η λήθη, αλλά η επιθετική και διαρκής ανασύσταση της μνήμης με τρόπο που θα συντάσσει τον πολιτικό λόγο της νέας εξουσίας και θα διασφαλίζει την ισχύ των δικών της αφηγήσεων.

Το κάθε άγαλμα - γλυπτό - μνημείο αρχικά απομακρύνεται από την ιστορική θέση στην οποία βρισκόταν, τους πυκνοκατοικημένους χώρους, τους πολυσύχναστους δρόμους και τις πλατείες της Βουδαπέστης. Θα πρέπει να επιτευχθεί η πλήρης αποσύνδεση των αντικειμένων αυτών από το χωρικό, κοινωνικό και άλλο συμβολικό συγκείμενό τους, το οποίο θα μπορούσε να πυροδοτήσει μη ελεγχόμενους, μη επιθυμητούς συνειρμούς σε σχέση με τα ήθη και τις αξίες της νέας εποχής, αλλά και την ανάγνωση του παρελθόντος.

Κάθε μνημείο Θα πρέπει να απογυμνωθεί στα ελάχιστα μορφικά του χαρακτηριστικά -ένα γυμνό έργο τέχνης-, ώστε να επιφορτιστεί με νέες αφηγήσεις, σ' ένα περιβάλλον ελεγχόμενο που θα επιτελέσει ακριβώς αυτό το

έργο. Αυτή είναι η καταστατική λειτουργία του υπαίθριου θεματικού πάρκου: Memento Park. Τα μνημεία παύουν να συνομιλούν με την πόλη, την ιστορία της και εκείνη των ανθρώπων που την κατοικούν, και μεταμορφώνονται σε αυτιστικές καρικατούρες αναφερόμενες η μία στην άλλη: ένας εσωτερικός και αυτοαναφορικός μονόλογος, παρωδία μιας παρελθούσας εποχής με τις δικές της φιλοδοξίες εξωτερικότητας[6].

Η νέα πολιτική πραγματικότητα διαφημίζει τον εαυτό της αυτάρεσκα: επαίρεται ως "η νίκη της Δημοκρατίας επί της Δικτατορίας". Αν όμως μπορεί κανείς σήμερα να μιλήσει για εκείνη τη Δικτατορία, μοιάζει να μην υπάρχει τόπος για να διαπραγματευθεί αντίστοιχα τον χαρακτήρα της σημερινής "Δημοκρατίας". Η στρατηγική υπονόμευση του Πολιτικού[7], ως δυνάμει δυναστευτικό, συνθέτει τον πυρήνα της σύγχρονης φιλελεύθερης Δημοκρατικής πρότασης, τις ανάγκες της μετακομμουνιστικής εποχής της Ουγγαρίας, γεγονός που μεταφράζεται και με πολιτικές οργάνωσης της εικόνας του δημόσιου χώρου.

Τα έργα τέχνης του παρελθόντος έχουν αξιολογηθεί από τις αρμόδιες επιτροπές της πόλης ως έργα αμιγούς καλλιτεχνικής αξίας και ως τέτοια περιγράφονται ως σημαντικά προς διαφύλαξη. Μέσω της κατάλληλης αξιοποίησης στη συνέχεια, εκτιμάται ότι μπορούν μεταξύ άλλων να συμβάλουν στην αύξηση της απόδοσης του πολιτισμικού κεφαλαίου του τόπου.

Γίνεται εύκολα αντιληπτό πως, σε μια εποχή που η εμπορευματοποίηση της ιστορίας της πόλης προκρίνεται ως στρατηγική για την αναβάθμιση της θέσης της στον παγκόσμιο ανταγωνισμό των πόλεων, το κομμουνιστικό παρελθόν και τα σύμβολά του μπορούν να αποτελέσουν υλικό πρώτης τάξης.

Το Memento Park, η "σοσιαλιστική Disneyland[8]" της Βουδαπέστης, έτσι, καθιστά τον Κομμουνισμό και την ιστορική τοπική εκδοχή του μια ακόμη τουριστική ατραξιόν. Για τους δυτικοευρωπαίους τουρίστες τουλάχιστον, το ενδιαφέρον που σχετίζεται με το παρελθόν του κομμουνισμού ανθεί, αναζητώντας την εμπειρία του "άλλου" όχι τόσο με εκπαιδευτικούς ή νοσταλγικούς όρους, όσο με θεαματικούς και καταναλωτικούς, στο πλαίσιο του δημοφιλούς dark tourism και της αναζήτησης νέων τουριστικών εμπειριών.

Αλλά και για τους ντόπιους κατοίκους της Βουδαπέστης, η συλλογική μνήμη αποδιαρθρώνεται για να συσταθεί ξανά με νέο, τεχνητό τρόπο. Το υλικά αποτυπώματα του παρελθόντος βρίσκονται εξορισμένα μακριά από το κέντρο της πρωτεύουσας, αποσυνδεδεμένα από κάθε σχετικό σημείο αναφοράς, σαν να πρόκειται για το παρελθόν μιας ξένης χώρας το οποίο καλούνται και οι ίδιοι να καταναλώσουν, τουρίστες σε κατάσταση αμνησίας, στην ίδια τους τη χώρα.

Το ίδιο το Memento Park, σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα που το σχεδίασε, χαρακτηρίζεται ως ένα ολοκληρωμένο και κλειστό έργο τέχνης, που δεν επιδέχεται οποιασδήποτε παρέμβασης, οποιασδήποτε προσθαφαίρεσης εκθεμάτων, η οποία θα μπορούσε να παραποιήσει την αφηγηματική του, επίσης, κλειστότητα. Έτσι, η παρουσία και η συγκεκριμένη έκθεση των μνημειωδών αυτών γλυπτών, υποστηρίζει ο αρχιτέκτονας, δεν μπορεί να αποτελέσει οποιουδήποτε είδους απειλή, ενώ ταυτόχρονα αυτά δεν διασύρονται ως προϊόντα χλευασμού και απαξίωσης: *"Πρόκειται για ενθυμήματα που στέκονται εκεί για να υπογραμμίζουν πως κάποτε υπήρξε ένα σύστημα που τα δημιούργησε και θα πρέπει να είμαστε πάντοτε προσεκτικοί με οποιοδήποτε σύστημα παράγει τέτοιου τύπου μνημεία[9]"*.

Οφείλουμε να παρατηρήσουμε πως θα ήταν σημαντικό ωστόσο, αν όχι το ίδιο προσεκτικοί, να παραμένουμε προβληματισμένοι και να στεκόμαστε κριτικά απέναντι σε ένα σύστημα που δημιουργεί αντίστοιχα μουσεία όπως το Memento Park και έχει ανάγκη τις δικές του κλειστές αφηγήσεις -για το τι συνιστά την ιστορία ενός τόπου-, τις οποίες αφηγήσεις μάλιστα τις ενδύει με επιθετικούς χαρακτηρισμούς όπως "ουδέτερες".

Είναι πραγματικά δύσκολο -από τη θέση που βρισκόμαστε- να αποτιμήσουμε τους όρους και την ένταση με την οποία σχηματίστηκε, μέσα στα χρόνια του κομμουνιστικού παρελθόντος τους, η συλλογική μνήμη των κατοίκων της Ουγγαρίας και της Βουδαπέστης ειδικότερα -τι πραγματικά σήμαινε η κομμουνιστική περίοδος που παρήλθε και πώς επενέργησε στον λαό αυτού του τόπου.

Δεν είναι ανώφελη όμως η κριτική προσέγγιση των στρατηγικών που υιοθετούνται από τα διάδοχα καθεστώτα και τις νέες μορφές εξουσίας, για τη δημιουργία νέας συλλογικής μνήμης.

Το πεδίο της πόλης και η διαχείριση της εικόνας του δημόσιου χώρου της παραμένει σταθερά ένα πεδίο

έντασης αυτών των διαπραγματεύσεων, τόσο επιθετικότερο όσο περισσότερο επαίρεται για την ουδετερότητά του.

Βιβλιογραφία – αναφορές

Για πληροφορίες σχετικά με το ιστορικό και τα χαρακτηριστικά του αρχιτεκτονικού διαγωνισμού που προκηρύχθηκε για τη δημιουργία του Memento Park, λήφθηκαν υπόψη οι παρακάτω πηγές:

- Simon, M. Memento Park, Budapest. Κультура/Culture, [S.l.], n. 6, p. 75-86, nov. 2014. Διαθέσιμο στο: academia.edu

- Veysel Can Karakaş "Sarcastic Remembrance via Architectural Design: Case of Open-Air Museum (Memento Park) in Budapest" 2021, IOCSSR 2020 (International Online Conference of Social Sciences-2020) Proceedings Book. Διαθέσιμο στο: academia.edu

- Anderson, A. "Whatever Happened to Marx? The Art of Forgetting in Budapest's Memento Park", 2014, Διαθέσιμο στο: academia.edu

- Arvay, A. "Hungary after 1989: Inscribing a New Past on Place" at The Geographical Review, July 2000, Vol.90 No 3 Διαθέσιμο στο:

academia.edu

- Turai, Hedvig (2009) 'Past Unmastered: Hot and Cold Memory in Hungary', Third Text, 23: 1, 97-106

- IN THE SHADOW OF STALIN'S BOOTS: VISITORS' GUIDE TO MEMENTO PARK, Budapest, Akos Rethly: 2023

[1] Μια σύγχρονη έρευνα -που πραγματοποιήθηκε ήδη μετά την πολιτική απόφαση- είχε δείξει ότι περίπου το 50% των ερωτηθέντων θα ήθελαν να παραμείνουν τα μνημεία της σοσιαλιστικής περιόδου στον αρχικό τους τόπο, ενώ η πλειοψηφία του υπόλοιπου 50% θα τα διατηρούσε σε ένα θεματικό πάρκο αγαλμάτων. Μονάχα το 4,5% ψήφισε υπέρ της οριστικής τους κατεδάφισης. Βλέπε και: Simon, M. Memento Park, Budapest. Κультура/Culture, [S.l.], n. 6, p. 77, nov. 2014

[2] mementopark.hu

[3] Πρόκειται για τον τίτλο του μακροσκελούς ποιήματος του Ούγγρου Gyula Illyes "One Sentence about Tyranny", γραμμένο το 1950, που δημοσίευσε στις 2 Νοεμβρίου 1956, κατά τη διάρκεια της Ουγγρικής Επανάστασης, το οποίο δεν επιτρεπόταν να επανεκδοθεί στην Ουγγαρία μέχρι το 1986. Το ποίημα αυτό είναι χαραγμένο στην κεντρική μεταλλική είσοδο του Πάρκου των Αγαλμάτων, η οποία παραμένει πάντοτε κλειστή.

[4] Στον έντυπο οδηγό ξενάγησης του πάρκου, σημειώνεται χαρακτηριστικά: "Ιστορικά, οι εντεταλμένοι αρχιτέκτονες των δικτατορικών καθεστώτων αναζητούν έμπνευση στις όψεις των κλασικών ιστορικών κτιρίων. Το μεγαλοπρεπές στυλ που διακρίνει την είσοδο του Πάρκου Αγαλμάτων υποδηλώνει επίσης αυτό. Ο απλός, τεράστιος τοίχος από τούβλα θυμίζει στοιχεία του χαρακτηριστικού σοσιαλιστικού ρεαλιστικού στυλ. Οι επιβλητικοί κίονες και οι αψιδωτές κόγχες στους τοίχους είναι χαρακτηριστικά που συναντά κανείς στη λεγόμενη τυπική σοσιαλιστική αρχιτεκτονική. Ταυτόχρονα, χρησιμοποιούνται από τον αρχιτέκτονα για να συμβολίσουν την κομμουνιστική ιδεολογία: με την απόλυτη μεγαλοπρέπειά τους, τη δύναμή τους πάνω στα πάντα, τονίζουν την αδυναμία όλων όσων βρίσκονται κάτω από αυτά και την επιθυμία να εξυπηρετούνται από αυτούς που βρίσκονται από κάτω. Το τεράστιο κτίριο με τις επιβλητικές του προσόψεις υπόσχεται μια ανάλογη συνέχεια, όπως όλοι εκείνοι που ονειρεύονταν την έλευση ενός φωτεινότερου μέλλοντος. Ωστόσο, με μια ματιά πίσω από την πύλη αποκαλύπτεται το τέχνασμα: η πρόσοψη είναι απλώς διακόσμηση και ένας ψεύτικος τοίχος, που στηρίζεται από πίσω με δοκάρια και σκαλωσιές. Στις δύο αψίδες από κάθε πλευρά της πύλης στέκονται οι ιδρυτές της πρακτικής εφαρμογής της κομμουνιστικής σκέψης: ο Μαρξ και ο Ένγκελς στα

δεξιά και ο Λένιν στα αριστερά. Χαιρετούν τους επισκέπτες σαν να είναι το σημείο εκκίνησης του ταξιδιού στον χρόνο. Αλλά δεν μπορεί κανείς να περάσει από την κεντρική πύλη για να ξεκινήσει το ταξίδι στο Πάρκο. Είναι πάντα κλειστή. Πρέπει να βρεθεί άλλη λύση: ο χρυσός κανόνας της καθημερινής κομμουνιστικής ζωής ισχύει και εδώ: δίπλα σε κάθε μεγάλη πόρτα υπάρχει ένα μικρό παράθυρο.

IN THE SHADOW OF STALIN'S BOOTS: VISITORS' GUIDE TO MEMENTO PARK, Budapest, Akos Rethly: 2023, p.16

[5] "Η Πλατεία των Μαρτύρων είναι η Széna Square στη Βουδαπέστη το 1956, η Wenceslas Square στην Πράγα το 1968, η Palace Square στη Βαρσοβία το 1981, η Opera Square, στην Τιμισοάρα το 1989, η Potsdamer Platz στο Βερολίνο, η Square of the National Assembly στη Σόφια". mementopark.hu

[6] Είναι κρίσιμο να παρατηρηθεί την ίδια στιγμή τι συμβαίνει πλέον στο σημείο που βρισκόταν κάθε μνημείο της προηγούμενης περιόδου. Τι τοποθετείται στη θέση του και πώς αποσημειολογείται η δική του πολιτική "ουδετερότητα" στα εκάστοτε χωρικά και ιστορικά συγκείμενα. Κάτι τέτοιο αποτελεί βεβαίως προϊόν μιας διαφορετικής και εκτενούς εργασίας, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ωστόσο το μνημείο του Στάλιν, ένα σύντομο ιστορικό του οποίου είδαμε νωρίτερα.

[7] Με ρητό τρόπο στο πάρκο απαγορεύεται κάθε πολιτική εκδήλωση· κανένα πολιτικό κόμμα δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει το πάρκο για τους δικούς του σκοπούς. Όντας κατάλληλος για τέτοιου είδους άμεσες πολιτικές εκδηλώσεις, εκφράζονται φόβοι πως ο χώρος θα μπορούσε εύκολα να ιδιοποιηθεί από πολιτικές δυνάμεις είτε της αριστεράς είτε της δεξιάς. Στη λογική της φαινομενικά ουδέτερης προσέγγισης, προκρίνεται η ανάγνωση μιας ιστορίας κλειστής από οποιουδήποτε τύπου διαπραγμάτευση, αναστοχασμό, επανεκτίμηση, ακόμα και επίγνωση αυτής. Το ίδιο το πάρκο ωστόσο, όπως έχει ήδη φανεί από τον σχεδιασμό του, είναι φορέας πολύ συγκεκριμένων ιδεολογικών φορτίων τα οποία αναπαράγει με την επίφαση μιας -ανύπαρκτης- ουδετερότητας. Βλέπε και: mementopark.hu

[8] Σημειώνεται πως στην είσοδο του πάρκου υπάρχει ένα κατάστημα που πουλά CD, μπλουζάκια, ποτήρια και άλλα μικροαντικείμενα που σχετίζονται με τον κομμουνισμό, με όρους διασκεδαστικά σατυρικούς. Δεν μπορεί κανείς να προσπεράσει εύκολα μια ένταση που προκύπτει μεταξύ του περιεχομένου που εκτίθεται στο πάρκο και των ανάλαφρων, εύθυμων εμπορικών συνοδευτικών επιλογών που επιστρατεύονται όχι μόνο για τη χρηματοδότησή του, αλλά και για την προοικονομία της πρόσληψης του περιεχομένου του. Το όνομα του πάρκου, η σημασία της λέξης Memento (souvenir - αναμνηστικό), αντικατοπτρίζει κατά κάποιον τρόπο αυτή την ένταση. Βλέπε και: POCKET BUDAPEST, lonely planet, Lonely Planet Global Limited, Singapore: 2023, p.66-67

[9] mementopark.hu